

- Perelman Ch. en L. Olbrechts-Tyteca
1976 *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. Bruxelles: l'Université de Bruxelles.
Toulmin, S.E.,
1969 *The uses of argument*. Cambridge: Cambridge University Press (2e dr.).
Windes, R.R. en A. Hastings
1965 *Argumentation and advocacy*. New York: Random House.

Het gebruik van quasi-logische rederingen in het juridisch discours

Ruurd Overeem

1. Inleiding

Recht wordt vaak omschreven als een verzameling van geboden en verboden (normen). Deze verzameling pleegt als een in beginsel contradictie-vrij systeem te worden geconstrueerd. Helaas is de betekenis van de woorden waaruit het systeem bestaat meestal vaag.¹

De praktische werkzaamheid van één van de protagonisten in het juridisch schouwspel, de rechter, wordt nu als volgt voorgesteld. De rechter past de algemene regels van het systeem toe op bijzondere gevallen, in de vorm van een syllogisme², bijvoorbeeld:

Het is verboden op straffe van een boete van fl. 500,- de veiligheid van het verkeer in gevaar te brengen (*maior*);

A heeft door een onverwachte slingerbeweging op zijn fiets de veiligheid van het verkeer in gevaar gebracht (*minor*);

A wordt gestraft met een boete van fl. 500,- (*conclusio*).

Op het eerste gezicht lijkt deze intellectuele verrichting weinig problematisch, bij nader inzien worden voetangels en klemmen zichtbaar. Ik illustreer dit met drie voorbeelden:

1. De Russische dissident Boekovski zag op 22 januari 1967 kans op het Poesjkinplein twee minuten lang een spandoek te ontrollen waarop hij vrijlating vroeg van een aantal gearresteerde vrienden. Hij werd vervolgd wegens het hinderen van het verkeer.
2. Bij de ingang van een publiek park staat een bordje met de tekst: *verboden voor honden!* Een reizend artiest met een tamme beer aan een riem begeeft zich in het park om daar de beer enige kunsten te laten vertonen. Man en beer worden verwijderd wegens overtreding van genoemd verbod.
3. In Duitsland kwam in 1934 een wet tot stand waarbij aan arbeiders het recht werd verleend op loondoorbetaling tijdens feestdagen. In 1938 besliste een rechterlijk college dat deze wet niet gold voor Joden.³

In al deze gevallen spreken we van *juridische interpretatie*. Het zou interessant zijn te weten welke grondbeginselen de rechter volgt bij deze toepassing van

regels op feiten. Daar moet achter te komen zijn, zo zou men hopen; de rechter is immers verplicht zijn vonnis te motiveren.⁴ Het is evenwel niet zeker of de - achteraf gegeven - motivering correspondeert met het denkproces dat zich in het brein van de rechter heeft afgespeeld. We weten niet hoe dat denkproces, dat door sommigen als een door intuïtie geleide sprong wordt beschreven, verloopt.⁵ Wel vermoeden we dat de rechter vaak niet het achterste van zijn tong laat zien en een (belangrijk) deel van de gronden voor zijn beslissing achter houdt.

Bestudeert men echter de gepubliceerde motiveringen, dan blijkt aanstonds dat de rechter lang niet altijd van het zogenaamde syllogisme-in-pure-vorm gebruik maakt en kan maken, aangezien het systeem van regels niet perfect is. Het werkt met vage termen (goede trouw, goede zeden, openbare orde), het vertoont lacunes en soms contradicties. Om in deze gevallen toch een oplossing te presenteren - de rechter moet beslissen, hij mag niet met een beroep op lacunes of contradicties zijn handen in onschuld wassen⁶ - neemt hij zijn toevlucht tot allerlei vormen van argumentatie, waarvan de *quasi-logische argumenten* een belangrijk onderdeel vormen, maar waarbij ook een rol is weggelegd voor *argumenten gebaseerd op de structuur van de werkelijkheid* (beroeft op maatschappelijke gevolgen) en *argumenten die de structuur van de werkelijkheid grondvesten* (een beroep op voorbeelden).⁷ Uiteraard komt het ook voor dat de rechter argumenten hanteert die gemeenlijk tot de *drogrede-nen* worden gerekend (bijvoorbeeld *beroeft op autoriteit, cirkelredenering*, etc.).

Tussen haakjes: wie geen vreemde is in Jeruzalem heeft inmiddels vastgesteld dat ik me de terminologie van de eminente argumentatie-vorser Perelman eigen heb gemaakt. Aan de groep argumenten welke door Perelman als quasi-logisch worden gekwalificeerd vanwege hun gelijk-nis met formeel-logische redeneringen besteed ik nader aandacht aan de hand van voorbeelden uit de rechtspraktijk. Aan de orde komen de volgende specimen:

1. beroep op onvernegbaarheid;
2. beroep op identiteit of rechtvaardigheid, uitwerkt in de regel dat men gelijke gevallen gelijk moet behandelen;
3. het argument van wederkerigheid of beroep of symmetrie;
4. beroep op transitiviteit;
5. beroep op analogie;
6. het argumentum ad absurdum.

Een enkele vraag vooraf. Komen deze argumentatievormen veel voor? Ja, het juridisch discours wemelt ervan.¹⁰ Wat is hun status, hun gewicht? Dat is niet te zeggen, een methodische reflectie ontbreekt nog goeddeels. Voorlopig wordt de aanvaarding gelijkgesteld met de aanvaardbaarheid. Perelman heeft opgemerkt dat het zelden voorkomt dat quasi-logische argumenten op eigen kracht overtuigend zijn. Ze moeten zijns inziens aangevuld worden met argumenten, die op de structuur van de werkelijkheid zijn gebaseerd.¹¹ Ik vestig er de aandacht op dat dit een normatieve uitspraak is welke vaak in strijd komt met de dagelijkse juridische praktijk.

2. Overzicht van quasi-logische redeneringen

Beroep op onvernegbaarheid

Het beroep op onvernegbaarheid lijkt op de formeel logische inconsistentie maar wijkt daar toch van af. Perelman (1976: 259) omschrijft onvernegbaarheid als volgt: door het toepassen van een regel, het staande houden van een bewering of het aannemen van een houding in een bepaald geval komt men in conflict met een uitspraak die men eerder heeft gedaan of met een stelling die algemeen aanvaard wordt. Welnu, in het juridisch debat is dit argument schering en inslag. Het komt regelmatig voor dat een rechter - door advocaten - geconfronteerd wordt met eigen eerder gedane uitspraken¹² dan wel met door andere rechters gedane uitspraken. In dat laatste geval wordt dus gepostuleerd dat rechtspraak als systeem contradictie-vrij moet zijn: de Rechtbank Leeuwarden dient in euthanasie-kwestie tot hetzelfde oordeel te komen als de Rechtbank Maastricht.

Een bijzondere vorm van onvernegbaarheid is die welke niet voortvloeit uit het feit dat twee regels elkaar uitsluiten, maar uit het feit dat het stellen van een regel in strijd is met de consequenties van diezelfde regel. Men noemt dit *autofagie* (zichzelf opeten, in de staart bijten). Perelman (1976: 274) geeft als voorbeeld deze anecdoten: in een provincietheater betreedt een politierman het toneel op het moment waarop het publiek de Marseillaise wil gaan zingen en deelt mede dat alles wat niet op het programma staat verboden is. "En u dan", roept één van de toeschouwers, "staat u op het programma?". In het juridisch discours komt deze autofagie ook voor. In de procedure die leidde tot HR 10 februari 1978, NJ 1979, no. 338, werd gestreden om de eigendom van olie, welke in een tank was opgeslagen. Eén van de eigendomspretendenten, een bank, beweerde nu dat het gedeelte waarop de ander aanspraak maakte niet te individualiseren was. Het Hof wees deze stelling van de hand door op te merken dat als dat zo zou zijn, zulks evenzeer aan de bank zelf zou kunnen worden tegengeworpen.

Beroep op het rechtvaardigheidsbeginsel

Indien verschillende elementen aan elkaar gelijk (identiek) gesteld zijn, volgt daarop in de argumentatie de uitspraak dat gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld. Dat is rationeel (vgl. Perelman 1976: 294). In de praktijk rijst de moeilijkheid of en wanneer wezens of situaties die minime verschillen vertonen (toch) gelijk behandeld moeten worden (werkenden, niet-werkenden; mannen, vrouwen; hetero-sexuelen, homo-sexuelen; geborenen, ongeborenen etc.). Dit probleem laat zich illustreren met het volgende voorbeeld: in de VS werd door de hoogste rechter in 1950 de Universiteit van Texas op de vingers getikt omdat men weigerde een neger in te schrijven. In 1974 werd de Universiteit van Washington, waar men voorrang gaf aan zwarte inschrijvers om de positie van deze achtergestelde groep te redresseren, gekapitteld. In beide gevallen werd volgens het Supreme Court in strijd gehandeld met de grondwettelijk gewaarborgde gelijkheid van Amerikaanse burgers.¹³ Het zelf-

b, b omvat c, ergo a omvat c; groter dan ($a > b$, $b > c$, ergo $a > c$) (vgl. Perelman 1976: 305). In juridische argumentatie vindt men gevolgtrekkingen die hier sterk op lijken, bijvoorbeeld:

1. als het mindere is verboden, is het meerdere dat ook: als je niet met zijn drieën naast elkaar mag fietsen, mag je zeker niet met zijn vieren naast elkaar fietsen;
2. als het meerdere niet is verboden, is het mindere toegelaten; bijvoorbeeld als iets alleen strafbaar is als het opzettelijk is gedaan, is het toegelaten als het niet opzettelijk (culpoos) plaatsvindt. Ook de omgekeerde redenering komt voor: als iemand aansprakelijk is voor schuldig handelen, is hij het ook voor opzettelijk handelen.¹⁹

Een concreet voorbeeld: in de *Faillissementswet* is bepaald dat de failliet en zijn echtgenoot inlichtingen moeten verstrekken aan de curator. Nu stelt de *FW* inbewaringstelling als sanctie op schending van deze plicht door de failliet. Of de curator deze sanctie ook kan toepassen als de echtgenoot blijft zwijgen, daarover zwijgt de *FW*. Nu is de echtgenoot wel strafbaar, volgens het *Wetboek van Strafrecht*. De redenering luidt nu: als het meerdere – strafbaarstelling – mogelijk is, moet ook het mindere – in bewaringstelling – mogelijk zijn (zie noot bij HR 25 januari 1976, NJ 1977, no. 495). Het dubieuze van de redenering is dat er geen criterium is om het één als méér of zwaarder te plaatsen boven het ander.

Analogie

Perelman brengt analogie onder bij het *argument van de verdeling*, waarbij een conclusie over het geheel wordt getrokken op grond van een redenering over elk der delen. Over de structuur van de analogie is men het overigens niet eens. Sommigen zien er een *deductie* (Gesetzes-analogie) in, anderen zien het als een *inductie*, waarbij op grond van een reeks van gevallen eerst een algemene regel wordt geformuleerd welke vervolgens op het nieuwe geval wordt toegepast (Rechtsanalogie); dit verschil in benadering speelt de jurist nogal eens parten en heeft tot langdurige, overigens onbesliste debatten om des keizers baard geleid.²⁰

Ik geef een voorbeeld. Bij sommige overeenkomsten bepaalt de wet dat aan de crediteur een zogenaamd retentierecht toekomt. Als je je auto laat repareren maar de rekening niet betaalt, behoeft de garagehouder de auto niet terug te geven zolang er niet betaald is. In andere, gelijksoortige situaties zwijgt de wet, bijvoorbeeld bij zaakwaarneming (ik neem iemands zaak (belang) waar en maak daarbij kosten; zolang die kosten niet betaald zijn, zou ik liever het voorwerp van mijn zorg niet afgeven, als een soort onderpand). Welnu, in geval van zaakwaarneming erkent de rechtspraak een retentierecht.²¹ De tegenhanger van analogie, het formeel exactere *a contrario argument*²², zou hier geluid hebben: de wet zwijgt hier opzettelijk, men heeft bewust het retentierecht willen uitsluiten. Naarmate men meer of minder geloof in de wetgeving als sluitend systeem wint respectievelijk verliest dit argument aan kracht; het heeft bovendien meestal de inslag van een *petitio principii*.

de probleem doet zich voor indien aan vrouwelijke sollicitanten de voorkeur wordt gegeven bij gelijkwaardigheid van kandidatuur.¹⁴ Het probleem is hier dat men moet zien aan een ideologisch gepostuleerde gelijkheid tussen mensen op een aanvaardbare wijze te ontkomen. De oplossing is hier de introductie van een onderscheid: discriminatie is verboden, 'positieve discriminatie' is toegelaten.

Een raadselachtige uitwerking van het beginsel dat gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld is de regel dat iemand niet het gedrag van een ander mag veroordelen, indien hij zichzelf daaraan schuldig heeft gemaakt.¹⁵ Een voorbeeld: *Oosthoek Encyclopedieën* adverteert met een als compleet afgebeelde serie, terwijl in werkelijkheid de serie nog lang niet gereed is. Elsevier vordert in Kort Geding stopzetting van deze reclamecampagne. Oosthoek verweert zich als volgt: "Gij Elsevier hebt u in het verleden aan dezelfde 'truc' schuldig gemaakt. Gij hebt boter op het hoofd!". De President neemt dit verweer over en wijst de verbodsactie af. Blijkbaar houdt hij terdege rekening met het bijbelse adagium: wie uwer zonder zonden is, werpe de eerste steen.¹⁶

In dit kader past ook het volgende verweer van iemand die een rechtsregel schendt: "ook anderen overtreden de regel, de overtreding is usance, de autoriteiten zijn daartegen niet opgetreden!". Voorlopig ziet het er naar uit dat een dergelijk verweer weliswaar veel voorkomt (vergelijk de argumentatie van de eenzame fietser die bekeurd wordt omdat hij zijn hand niet uitsteekt; waarom gaan jullie niet dieven vangen!), maar door de rechter niet wordt gehonoreerd (zie HR 16 februari 1973, NJ 1973, no. 463). Persoonlijk heb ik de neiging de geldingskracht van voorschriften die massaal worden overtreden sterk in twijfel te trekken.¹⁷

Symmetrie

Uit de bijbel kennen we de 'gelijkenis' van de knecht die zijn schulden kwijtescholden krijgt, maar op zijn beurt weigert zijn schuldenaren hun schuld kwijt te schelden. Dit wordt als schreeuwend onrecht ervaren! Hoe kijkt men hier tegenaan in de argumentatieleer? Het argument van de wederkerigheid stelt twee verschijnzelen of situaties aan elkaar gelijk door te laten zien dat ze elkaars tegenhangers zijn in een relatie en dat ze daarom op dezelfde wijze behandeld moeten worden.¹⁸ Een juridisch voorbeeld: de wet opent de mogelijkheid dat iemand die wegens krankzinnigheid onder curatele gesteld is mag huwen. De wet beantwoordt niet de vraag of hij ook mag scheiden. De HR beroept zich hier op de symmetrie: wie mag trouwen, mag ook scheiden (HR 28 maart 1980, NJ 1980, no. 378).

Insluitingstransitiviteit

Onder 'insluitingstransitiviteit' verstaat men de eigenschap van een relatie welke het mogelijk maakt om uit de constatering dat tussen a en b dezelfde relatie bestaat als tussen b en c af te leiden dat zij ook bestaat tussen a en c. wat voor relatie? Gelijk aan ($a=b$, $b=c$, ergo $a=c$); ingesloten door (a omvat

Net als bij symmetrie en insluitingstransitiviteit is hier sprake van een variant op de regel dat gelijke (lees: gelijkende) gevallen gelijk moeten worden behandeld. Sommigen zien in juridische analogie dan ook een rechtvaardighedsargument: of men de situaties aan elkaar gelijk stelt noemt men een 'morele' kwestie²³ – een vraag van gerechtigheid –, waarbij de intuïtie de richting aan geeft en de motivering achteraf plaatsvindt. Het lijkt erop dat we hier in een vicieuze cirkel zijn geraakt: want hoe moet de motivering plaats vinden?

Analogische rechtstoepassing werd vooral in het burgerlijk recht heel frequent toegepast (in het strafrecht geldt in beginsel een analogieverbod²⁴). De laatste jaren lijkt deze vorm van argumentatie in populariteit af te nemen. Dit hangt wellicht samen met de slijtage waaraan de mythe van het recht als sluitend systeem van regels onderhevig is. Men ziet de rechter niet meer als geprogrammeerd antwoordapparaat, maar veeleer als een zelfstandig 'social engineer', die in geval van wettelijke lacunes een politieke beslissing mag nemen.²⁵

Argumentum ad absurdum

Het leek me passend dit overzicht van argumentatievormen af te ronden met het zogenaamde *bewijs uit het ongerijmde*. Hier wordt 'bewijs' geleverd dat het omgekeerde van de bewering in strijd is met een als waar aanvaarde stelling; bijvoorbeeld: deze uitleg is juist, aangezien iedere andere uitleg tot onaanvaardbare consequenties zou leiden.²⁶ Dit argument is verwant met de cirkelredenering, dat wil zeggen: uitgaan van hetgeen bewezen moet worden. Perelman (1979: 150) stelt dat de cirkelredenering weliswaar logisch onaanvaardbaar is (als p, dan p is een fundamentele logische wet: het is het *principe van de identiteit*), maar beschouwt de cirkel wel als een argumentatiefout. Wanneer het er om gaat om door middel van argumenten de instemming van het gehoor te verwerven, kan de stelling immers niet al aan het begin als door het gehoor aanvaard gepresenteerd worden.

Een voorbeeld van een argument ad absurdum, ditmaal uit Pitlo's *Zakenrecht*, een aan de juridische faculteit courant handboek²⁷. Pitlo bespreekt de vraag of een krankzinnige eigenaar wordt van de vis die hij vangt. Het argument voor een bevestigend antwoord is nu: in de tegenovergestelde mening zou hij die de vis aan de krankzinnige ontleent geen dief zijn.

Tot slot een variant op het bewijs uit het ongerijmde. Het Duitse Bundesgerichtshof caseerde in 1961 een uitspraak van een lagere rechter, waarin de geloofwaardigheid van een getuige mede wordt beoordeeld op grond van uitspraken van deze getuige zelf.²⁸ Daarmee zijn we verrassend dicht bij de paradox van de Kretensische leugenaar. Alles lijkt al eens gezegd te zijn. Alles ist schon dagewesen.

3. Stellingen

1. Ten onrechte worden juridische argumentatievormen zelden als problematisch gezien.
2. Het is wenselijk dat juridische argumentatie meer dan voorheen onderworpen wordt aan taalkundige en logische analyse.
3. Quasi-logische argumenten dienen te worden aangevuld met argumenten gebaseerd op de structuur van de werkelijkheid.
4. Het is te betreuren dat een juridische metatheorie van interpretatiemethoden goeddeels ontbreekt.²⁹
5. De mate waarin juridische beslissingen worden gemotiveerd, is de spiegel van de democratie. Wat te doen als de hoogste rechter, die de controle uitoefent over rechterlijke motiveringen, zelf niet motiveert?
6. Positivistische wetsopvatting en quasi-logische interpretatie gaan hand in hand. Vrijere rechtsvindingsmethoden distantieëren zich van wettekst, wetsgeschiedenis en het systeem van de wet. De keuze wordt nu veelal gemotiveerd met een verwijzing naar redelijkheid en billijkheid. Het is de vraag of deze redelijkheidsrechtsvinding niet al evenzeer te passen valt in immuniseringsstrategieën.³⁰
7. Bij nadere overweging blijken de meeste algemene rechtsbeginselen te herleiden te zijn tot het beginsel dat gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld.³¹ Dit door sommigen als logisch bestempelde principe is formeel, leeg. Het besluit om a aan b gelijk te stellen, dient liefst op consensus te berusten.
8. Zo ergens, dient in de juridische opleiding aandacht besteed te worden aan de argumentatieve leer. Nog beter ware introductie van dit-lastige-vak in het VWO, zoals door Van Eemeren en Grootendorst bepleit, al was het alleen maar omdat het gebruik van bijvoorbeeld drogredenen niet tot de juridische sector beperkt is.³²

Noten

1. Zie A. Ross, *On Law and Justice*, 1958, blz. 115 e.v.; (1) the possible meaning of any word is vague, its possible field of reference indefinite; (2) most words are ambiguous; (3) the meaning of a word is determined more precisely when the word is considered as an integral part of a definite utterance; (4) the meaning of an utterance – and thus the meaning of the words contained in it – is determined more precisely when the utterance is considered in the connection in which it is made. This connection can be linguistic (the context) or non linguistic (the situation).
2. Zie E. Schneider, *Logik für Juristen*, 1965, blz. 119 e.v. Door Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, 1979, blz. 179 e.v., is ter discussie gesteld of de toepassing van een algemene regel op een bijzonder geval het karakter heeft van een logische afleiding.
3. Zie voor andere voorbeelden B. Rüthers, *Die unbegrenzte Auslegung: zum Wandel der Privatrechtordnung im Nationalsozialismus*, 1968.
4. Vgl. P. Zonderland, *Privaatrechtspleging in grondtrekken*, 1977, blz. 126 e.v. Zonderland geeft een overzicht van beslissingen van de Hoge Raad waarin niet gemotiveerd wordt. Zonderland noemt dit apodictische beslissingen. Zie ook J. Wiarda, 'Motivering en

- gebrek aan motivering van vonnissen en arresten in burgerlijke en handelszaken', *WPNR*, 1951, no. 4219.
5. Vgl. P. Scholten, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht*, 2e druk, 1954, blz. 173 e.v. Zie voor een aanval op gevoelsjurisprudentie Enriquet P. Haba, *ARSP* 1978, blz. 162. Vgl. ook J. Esser, *Grundsatz und Norma in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts*, 1968, blz. 201.
 6. Vgl. J. ter Heide, *De onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Een functioneel analytische beschouwing*, 1970. Vgl. ook D. Simon, *Die Unabhängigkeit des Richters*. Zie Ch. Perelman & L. Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation*, 3e ed., 1976, blz. 259 e.v. (hierna te noemen Perelman 1976).
 8. Tot de cirkelredenering kunnen de beslissingen gerekend worden waarin een omstreden kwestie zonder motivering in een bepaalde zin wordt beantwoord; zie Zonderlands overzicht van apodictische beslissingen hierboven bij noot 4.
 9. De classificatie van Perelman van redeneringen is omstreden. Zie meer algemeen over classificatie het thema-nummer van *Wijsserig perspectief op maatschappij en wetenschap* 1982-1983, no. 5.
 10. Zie voor een overzicht van onder meer analogische redeneringen in de proces-rechtelijke arresten van de Hoge Raad, P. Zonderland, l.c. blz. 198.
 11. Zie Perelman, *Rhetorica en argumentatie*, 1979, blz. 83; vgl. ook Neil McCormick, *Legal reasoning and legal theory*, 1978, blz. 100 e.v., waar hij wijst op het belang van "consequentialist arguments". Vgl. ook Koch & Russman, *Juristische Begründungslehre*, 1982, blz. 170, 172 en de op blz. 228 in noot 102 genoemde schrijvers. Zie in het bijzonder ook Böhle & Unterseher, *Die Folgen der Folgenorientierung, Juristische Schulung*, 1980, blz. 323, die erop wijzen dat de rechter in het algemeen niet geëquipeerd is om de maatschappelijke gevolgen van zijn beslissingen adequaat te overzien. Zie voorts over de mogelijkheid van rationele onderbouwing: Norbert Hoerster, 'Rechtsethik ohne Metaphysik', *Juristenzeitung* 1982, blz. 265 e.v.
 12. Vgl. W. van Gerven & J.C.M. Leyten, *Theorie en praktijk van de rechtsvinding*, 1972, blz. 44, waar een reeks tegenstrijdige uitspraken van Hof Den Haag uit de jaren dertig wordt genoemd: een wisselend samengesteld Hof erkende soms de mogelijkheid van smarteregeld in geval van letsel niet, soms wel.
 13. Zie Peter Westen, 'The empty idea of equality', *Harvard Law Review*, vol. 95, jan. 1982, no. 3.
 14. Art. 1 van de Nederlandse Grondwet, waarin het gelijkheidsbeginsel is geformuleerd, sluit positieve discriminatie niet uit; zie C.J.A.M. Kortmann, *De Grondwetsherziening* 1983, blz. 60.
 15. M. Ossowska, *Moral Norms*, 1980, blz. 145 e.v., redeneert als volgt: als je jezelf niet veroordeeld hebt, kun je niet hetzelfde gedrag van een ander veroordelen, tenzij je tegelijkertijd je eigen gedrag veroordeelt. Aldus is sprake van een toepassing van het gelijkheidsbeginsel. Zie voor toepassingen in de rechtspraak ook HR 24 januari 1936, NJ 1973, no. 463. Vgl. in andere zin HR 25 november 1929, NJ 1930, no. 293.
 16. Zie Pres. Urecht 10 september 1976, NJ 1977, no. 240.
 17. Vgl. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, blz. 10, 82 en 92. "Eine Rechtsnorm ist nicht erst dann gültig, wenn sie völlig, sondern wenn sie bis zu einem gewissen Grad wirksam ist, das heisst angewendet und befolgt wird. (...) Rechtsnormwidriges Verhalten aber, wenn seine Häufigkeit nur nicht ein gewisses Mass überschreitet ist für die Rechtswissenschaft kein Anlass, die durch dieses Verhalten verletzte Rechtsnorm als ungültig anzusehen." Zie Perelman 1976, blz. 297. Vgl. voor toepassingen van de regel "Wat gij niet wilt dat u geschiedt..." Mulder-Duk, *Scheis van het sociaal-economisch recht in Nederland 1980*, blz. 445: "omdat het naleven van regels meestal een zekere inspanning kost of een beperking in de bedrijfsvoering aanlegt, is niet naleving op zichzelf als regel oneerlijke concurrentie".
 19. Vgl. Ulrich Klug, l.c., blz. 109 e.v. en E. Schneider, l.c., blz. 146 e.v.
 20. Vgl. Ulrich Klug, l.c., blz. 109 e.v. en E. Schneider, l.c., blz. 176. Vgl. voorts ook J.R.

- Murray, 'The role of analogy in legal reasoning', *University of California Law Review*, vol. 29, 1982, blz. 833 e.v.
21. Zie Asser-Van Oven, *Zakenrecht III*, 1978, blz. 68 e.v.
 22. Zie Ulrich Klug, l.c., blz. 137 en E. Schneider, l.c., blz. 177.
 23. Aldus E. Schneider, blz. 170. Vgl. ook in deze zin J.R. Murray, l.c., blz. 839 e.v.
 24. Zie E. Bydliński, *Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff*, Wenen 1982, blz. 595.
 25. Vgl. in andere zin J. ter Heide, l.c. en W. van Gerven, *Het bevel van de rechter*, 1973. Zie ook H. Rotteluhner, *Rechtswissenschaft als Sozialwissenschaft*, 1973, blz. 36 e.v. (der Jurist als Sozialingenieur; Sozialarzt).
 26. Zie Ulrich Klug, l.c., blz. 151. Dieter Simon, 'Juristische Logik und die richterliche Tätigkeit', *Zeitschrift für Rechtswissenschaft*, 1982, blz. 64, wijst erop dat gemakkelijk vermenging ontstaat tussen het argumentum ad absurdum en het beroep op transitiviteit.
 27. Zie Pitlo-Brahn, *Zakenrecht 1980*, blz. 99. Andere voorbeelden van het argumentum ad absurdum vindt men in Pitlo's tekst op blz. 54 en 202. In het eerste geval ging het om de vraag of beslag op overheidsgebouwen mogelijk is. De rechtspraak wijst dit af, hetgeen Pitlo als volgt rechtvaardigt: men denke zich de gevolgen van een andere zienswijze in. Op blz. 202 stelt Pitlo: "het voornaamste argument voor de eis der goede trouw is, dat bescherming van kwade trouw onrecht betekent". In HR 12 juni 1981, NJ 1982, no. 238 wordt tot besluit van de argumentatieketen gesteld: "Een andere opvatting zou de noodzakelijke zekerheid van het rechtsverkeer op onaanvaardbare wijze verzwakken." Ook dit kan als argumentum ad absurdum worden aangeduid.
 28. Zie Ulrich Klug, l.c., blz. 171, duidt de redenering als een petitio principii aan.
 29. Zie Hassemer, 'Juristische Argumentationstheorie und juristische Didaktik', *Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtslehre*, II, 1972, blz. 467.
 30. Zie Wolfgang Däubler in *Recht und Sprache: Archiv für Recht und Sozialphilosophie*, 1977, blz. 106: 'Die Sprache der Bundesgerichte- Ein Herrschaftsinstrument?'
 31. Zie Kelsen, *Reine Rechtslehre*, blz. 357, waar hij in het hoofdstuk 'Die Normen der Gerechtigkeit' de meest courante algemene rechtsbeginselen (suum cuique tribuere, de categorische imperatief, ieder nach seinen Fähigkeiten, jedem nach seinen Bedürfnissen) als leeg of innerlijk tegenstrijdig van de hand wijst en tot de conclusie komt dat alleen de aan de logica ontleende regel dat gelijke gevallen gelijk moeten worden behandeld als logisch principe, maar niet als gerechtigheidsbeginsel overeind kan blijven.
 32. Zie Weimer, *Notes on the methodology of scientific research*, 1979, blz. 78, die de vinger legt op de retorische elementen in de methoden waarmee empirische wetenschapsmensen elkaar trachten te overtuigen, een opmerking die ook te vinden is bij Paul Fejerabend, *Against method*, 1975, passim.

Literatuur

- Perelman, Ch. en L. Olbrechts-Tyteca
1976 *Traité de l'argumentation; la nouvelle rhétorique*. Bruxelles 1976 (3e druk).
Zie voor de overige literatuur de noten.